

लेखप्रकाशन विवरण: सङ्कलन: २०७७/०४/०७, समीक्षण: २०७७/०४/१५, सुधार: २०७७/०४/२५, स्वीकृत: २०७७/४/२७

नवलपरासीको भूगोलमा मानव बस्तीको इतिहास

बमबहादुर अधिकारी, पीएचडी

अध्यक्ष तथा सहप्राध्यापक

त्रि.वि., पद्मकन्या बहुमुखी क्याम्पस इतिहास शिक्षण समिति

adhikaribambahadur@gmail.com

लेखसार

नेपालको भौगोलिक परिवेशमा नवलपरासी जिल्लाको भू-वनोट एवम् धरातलीय स्वरूप, हावापानी, पहाड, भित्री मधेस, चुरे, भावर र तराईको भूगोलमा विभाजित नदी, खोलाहरूको प्राकृतिक विषमतालाई चिनाउनु यस लेखको मुख्य सार रहेको छ। एउटै जिल्लामा फरक फरक प्रकृतिको जलवायु, मानव बसोवासको स्थिति, वन जङ्गलप्रति मानवको चलखेल वन विनाश र संरक्षणको स्थिति, राजनीतिक तथा प्रशासनिक विभाजन आदि पक्षलाई विश्लेषण गरी नवलपरासी जिल्लाको परिचय गराउनु पनि यस लेखको उद्देश्य हो। खास गरी प्रागैतिहासिक कालको नवलपरासीको संरचना र मानव बस्तीको रूपमा विकसित स्थितिलाई देखाउनु र नवलपरासी जिल्लाको इतिहास केलाउनु पनि लेखको सार हो। विशेष गरेर नवलपरासीको भौगोलिक परिस्थितिमा मानव बस्तीको विकास क्रमलाई प्रागैतिहासिक अवस्थादेखि वर्तमान अवस्थासम्मको स्थितिलाई सङ्क्षेपमा विश्लेषण गरी नवलपरासीको भू-भागलाई चिनाउनु लेखको प्रमुख सार हो। सबै प्रकारको भौगोलिक र प्राकृतिक वातावरण समेटिएको नवलपरासीले सदीऔं पुरानो सभ्यतालाई हुर्काएर मानव बस्तीको जगेर्ना गर्दै आएको भू-भौतिक तथा मानव बसोवाससम्बन्धी विषयवस्तुको मूल्याङ्कन गर्नमा यो लेख सीमित रहेको छ। पुरानो नवलपरासी जिल्लाको वर्तमान भौगोलिक र प्रशासनिक स्थितिलाई चिनाएर दुइ प्रदेश र दुइ जिल्लामा परिणत भएको वास्तविक स्थितिलाई पनि यस लेखमा उल्लेख गरिएको छ।

शब्द कुञ्जिका: नवलपुर, परासी, पाल्ही भगवती, रामग्राम बुद्ध स्तूप, मौलाकालिका, त्रिवेणीधाम, दाउन्नेदेवी।

नवलपरासीको भौगोलिक पृष्ठभूमि:

नेपालको कुल क्षेत्रफल १,४७,१८१ व.कि. मा साविक नवलपरासीको भू-भागले २,१६२ व.कि. क्षेत्र ओगटेको थियो। प्रशासनिक रूपमा ५ विकास क्षेत्र, १४ अञ्चल र ७५ जिल्लामा विभाजित नेपाल वर्तमानमा आएर ७ प्रदेश ७७ जिल्ला र ७५३ स्थानीय क्षेत्रमा परिणत हुन पुगेको छ। १४ अञ्चलमध्येको पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा पर्ने लुम्बिनी अञ्चलमा ६ वटा जिल्लाहरू क्रमशः नवलपरासी, पाल्पा, अर्घाखाँची, गुल्मी, रुपन्देही र कपिलवस्तु पर्दछन्। तीमध्येको वर्तमानमा आएर परासी र नवलपुर नामक दुइ जिल्लामा विभाजन भएको पुरानो नवलपरासी जिल्ला तराई, चुरे पहाड, भावर, भित्री मधेस र पहाडको धरातलमा फैलिएको थियो। पूर्वको नवलपुर क्षेत्र र पश्चिमको परासी क्षेत्रलाई मिलाई एउटै जिल्लाको रूपमा 'नवलपरासी जिल्ला' को निर्माण गरिएको हो। सामान्यतया यस जिल्लालाई भूगोलका हिसाबले पहाडी प्रदेश, चुरे पहाड, भावर, भित्री मधेस र तराई प्रदेश गरी ५ भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ। नवलपरासीको पश्चिममा रुपन्देही, पूर्वमा चितवन, उत्तरमा पाल्पा र तनहुँ जिल्लाहरू पर्दछन् भने दक्षिणतिर भारतको उत्तर प्रदेश र विहारको चम्पारन जिल्लाहरू पर्दछन्। यो जिल्ला २७° २५' उत्तरदेखि २७° ४७' उत्तरी अक्षांश र ८३° ३६' पूर्वी देशान्तरभित्र अवस्थित छ। २१६२ व.कि. मा फैलिएको यो जिल्लाले देशको कुल भू-भागको १.४७ प्रतिशत भूमि ओगटेको थियो। नवलपरासीको भू-भाग समुद्री

सतहबाट ९१ देखि १९३६ मिटरसम्म रहेको छ। मौषम परिवर्तन भइरहने यो जिल्लामा ३५° से. देखि १६° से. सम्मको तापक्रम रहन्छ (अधिकारी, २०७६ वि.सं. : ३२)। यहाँ औषत वर्षा १५८८.४ मि. लि. सम्म रहेको रिकर्ड छ। पहाडमा शीतल र तराईमा गर्मी हुनु स्वभाविक कुरा हुनु तथापि, शीतकाल वा हिउँदमा पहाडमा घाम लाग्ने तराई र भित्री तराईमा हुस्सु लाग्छ र शीतलहर चल्दछ। यस जिल्लाको पश्चिमतर्फ गिरवारी भन्ने ठाउँमा जलवायु मापक केन्द्र रहेकोले त्यताबाट जानकारी भएअनुसार यस जिल्लामा न्यूनतम ७.८ देखि ९९२.४ मिलिमीटरसम्म वर्षा तथा १२.५ डिग्री सेन्टीग्रेडदेखि ३३.०० डिग्री सेन्टीग्रेडसम्म तापक्रम रहन्छ (मेची महाकाली भाग-२, २०३२ वि.सं. : ८८३)।

नवलपरासी जिल्लामा नारायणी र कालीगण्डकी नदी, गिरवारी खोला, आरुङ खोला, विनाई खोला, खजुरदि खोला, भरही खोला, तुरीया खोला, भूमही खोला, धनेवा खोला, सतवर्दे खोला, कावासोती खोला, लोकाहा खोला, बौलाहा खोला, मुकुण्डे खोला, बेलिडहा खोला, उल्टीखोला, आदि खोलानालाहरू रहेका छन्। भूगोलको भाषामा हेर्ने हो भने सप्तगण्डकी वा नारायणी नदीमा काठमाडौँ पश्चिम थानकोटदेखि भैंसेसम्मको रापती र लोथर खोलादेखि लिएर पश्चिमको रुद्रताल वा ढोरपाटन बागलुङ-रुकुमको पश्चिमी भागबाट बग्दै आएको सम्पूर्ण भू-भागलाई गण्डकी दून अर्थात् गण्डकी प्रदेश वा गण्डकी प्रस्रवण क्षेत्रको नामले चिनिन्छ (कँडेल, २०६३ वि.सं. : ४४-४५)। तालहरूमा नन्दनताल, ६० हेक्टर व्याश, गैंडा ताल, बूढाहा ताल, मुसिहवा ताल आदि टूला साना जलाशयहरू रहेका छन्। दाउन्ने पहाडबाट पूर्व गैंडाकोटसम्मको भू-भाग चुरे भावर र भित्री मधेसले ओगटेको क्षेत्र हो। बस्ती विकासको हिसावले यो क्षेत्र धेरै पछि मात्र विकसित भएको हो। भित्री मधेसको उत्तरतिरको केही पहाडी अंश र दक्षिणतर्फ रहेको पहाडी क्षेत्रलाई 'भावर क्षेत्र' भनिन्छ। जिल्लाको सबैभन्दा उत्तरीभाग पहाडी प्रदेशमा पर्दछ। दाउन्ने पहाडदेखि पश्चिम तर्फको समथर क्षेत्र तराई प्रदेश हो। साविक नवलपरासीको तराई प्रदेश र पहाडी, भावर र भित्रीमधेस वर्तमानमा आएर दुइ वटा जिल्लाहरू नवलपुर र परासी तथा गण्डकी र लुम्बिनी प्रदेशमा विभाजित भएका छन्।

साविक नवलपरासीको पूर्वोत्तर भागमा पहाडी भाग पर्दछ, जुन ४ हजार फिटदेखि ६ हजार फिटसम्मको उचाईमा छ। भित्री मधेस जिल्लाको पूर्वी भागस्थित क्षेत्रलाई 'नवलपुर' भनिन्छ। धनधान्य र उब्जाउ क्षेत्र मानिने यहाँ घना आवादी छ। यस जिल्लाको दक्षिणी भागमा पूर्व र पश्चिम फैलिएको भागलाई 'तराई' भनिन्छ। यसै भागमा वर्तमान परासी जिल्ला सदरमुकाम अवस्थित छ। चित्रमा हेर्दा नवलपरासीको आकार पूर्वी-दक्षिणतिर बढी फैलिएर चारपाटे जस्तो परेको छ। यसको एक चौथाई भाग पहाड र त्यति नै भाग भित्री मधेस अनि बाँकि भाग तराईमा पर्दछ। यस जिल्लाको पुरानो नाउँ 'पाल्ही माभखण्ड' हो। नेपाल अधिराज्यको तराई क्षेत्रमा पर्ने यो नवलपरासी जिल्लामा वर्षभरमा गर्मी नै बढ्ता हुने र ३ महिनासम्म भने ज्यादै जाडो हुने गर्दछ। उत्तर-पश्चिमी हिउँदे मनसुनले हिउँदे वर्षा तथा दक्षिण-पूर्वबाट वहने वर्षे मनसुनले वर्षामा यहाँ पानी पार्दछ। वर्षाको आरम्भ आषाढबाट भएर भाद्रको अन्त्यसम्म हुने गर्दछ। वैशाखदेखि भदौसम्म यस जिल्लामा चल्ने कडा हावा हुरी तथा आँधिबेहरीले स-साना भुपडीहरू उडाउने र भत्काउने पनि गर्दछ।

लुम्बिनी अञ्चलका अन्य जिल्लाको तुलनामा नवलपरासीको क्षेत्रफल बढी भएकाले यहाँ जनघनत्व पनि बढी हुन गएको र वर्तमानमा आएर यसलाई टुक्र्याएर दुइ जिल्ला बनाइएको हो। नवलपरासीका शङ्करपुर, मधौलिया, कुथार्वन, गणेशपुर र भूजाहा, धनेवा, फहरे क्षेत्रहरूमा वर्षातका बेला डुवानमा परेर धेरै जनघनको क्षति हुने गर्दछ। गर्मी र औलोको प्रकोप पर्ने हुँदा यहाँ पहिले घना बस्ती थिएन। पछि औलोको उन्मूलनपछि मात्र जन आवादी बढेको हो। यस जिल्लाको पूर्वी भाग नवलपुरको उत्तरतिरबाट पूर्व र पश्चिम लम्बिएर आएको महाभारत पर्वतको स-साना चोइटा भइ फैलिएको चुरेको एक शाखा दाउन्ने डाँडा दक्षिणपूर्व नारायणी नदीसम्म फैलिएर यस जिल्लालाई दुई

प्याक पारिदिएको भौगोलिक बनोट दर्शकलाई बडो मनछुने खालको छ। यसै दाउन्ने पहाडले यस जिल्लालाई आधा भाग जस्तै पारेर दुइ प्राकृतिक भाग नवलपुर र परासीलाई एक आपसमा छुट्याएको छ (पाण्डे, २०६५ वि.सं. : २३)। पूर्वी भागमा नारायणी नदीले बनाएको भित्री मधेस नवलपुर पश्चिम भागमा परासीलाई तराई प्रदेशमा विभाजन गरेको छ। पहाडी भागको हावापानी समशीतोष्ण र भित्री मधेस तथा तराईमा उष्ण जलवायुको प्राधान्यता रहेको छ।

नवलपरासीको आधाभन्दा बढी नै भाग समतल रहेकोले तराई र भित्री मधेस क्षेत्रभर यातायात सञ्जालले परिवेष्टित रहेको छ भने पहाडी भाग अभै यातायातविहीन अवस्थामा रहेको छ। पहाडी भाग हुँदै दलदलेबाट देवचुली पश्चिमी भञ्ज्याङ हुँदै डेढगाउँ बुलिङटारसम्म जोड्ने हिउँदे बाटोको रेखाङ्कन र हलुका गाडीहरू चलिरहेको अवस्था छ। यस सडकको लक्ष्य भनेको तराईबाट तनहुँको भिमाध र खैरेनीटार पोखरा जोडीमध्यपहाडी राजमार्गको उत्तर दक्षिण सम्पर्क सडकको काम लिन सकिने सडकेत गरेको स्पष्ट देखिन्छ। नवलपुरको गैंडाकोटदेखि दाउन्ने डाँडालाई चिदै पूर्व-पश्चिम महेन्द्र राजमार्ग सञ्चालनमा आएदेखि यस जिल्लाले विकासमा कोल्टे फेरेको छ। नवलपरासीकै सुनवलबाट ९ कि.मि. दक्षिणसम्म पक्की सडकले जिल्ला सदरमुकामलाई छोएर भारतीय टूलोबारी नाकासम्म पुगेको छ। वि.सं. २०२९ सालमा बनेको त्यो मोटरबाटो खुब चल्तिमा रहेको छ। त्यस्तै बरघाटबाट त्रिवेणी गण्डक परियोजनासम्म जाने आधापीच र आधा कच्ची बाटोमा पनि बसको यातायात सेवा सञ्चालनमा आएको छ। ३६ किलोमिटर लम्बाई रहेको बर्दघाटबाट शाखा मार्ग भइ निर्मित यो मोटर बाटो भारतको लक्ष्मीपुरदेखि मुजहवा हुँदै त्रिवेणीसम्म र भारतको भुल्लीपुरबाट गण्डक योजनाको मुख्य पश्चिमी नहरले बनाएको पीच बाटो त्रिवेणीसम्म जोडिएको छ। महेन्द्र राजमार्गको सुनवलदेखि परासीसम्म र भुल्लीपुरदेखि त्रिवेणीसम्मको बाटो पुरानो र पीच गरिएको अवस्थामा छ।

साविक नवलपरासीका ११ वटा गा.वि.स. बाहेक अन्य गा.वि.स. हरूको अधिकांश भू-भाग मलिलो, रसिलो र समथर हुनाले खाद्यान्न, तथा नगदे बाली अधिक मात्रामा हुन्छ। घना जङ्गल, ढुङ्गा, बालुवा, गिट्टी, बजार, समथर भू-धरातल, नदी खोलानाला, यातायात, कच्चा पदार्थ र मजदुर प्रशस्त पाइने हुनाले जिल्लाको विकास द्रुततर गतिमा भएको हो। पहिले प्रायशः भूमि आकासे वर्षाको खेतीमा निर्भर रही आएकोमा वर्तमानमा यहाँका बस्तीहरू सिँचाई नहरको विकासले बाह्रै महिना घुमि बालीचक्र चलाई तरकारी खाद्यान्नमा अभ अगाडि बढ्न सक्षम भएको छ। यसको पहाडी भागमा मकै, कोदो, धान, गहुँ, फापर, जुनेलो, पिँडालु, बेसार, अदूवा खेती र पशुपालन गरिन्छ। भित्री मधेसमा मकै, गहुँ, धान, सूति, तोरी, उखु आदिको खेती हुन्छ। तराई भागमा धान, उखु, गहुँ, सूति, आँप, कटहर आदि हुन्छ। तरकारीको उत्पादन पनि तराई र भित्री मधेसमा बढेको छ। भित्री मधेस तथा तराई क्षेत्रमा कृषि उद्योग, साबुन, काष्ठ, धातु, रोडा, ढुङ्गा, बालुवा, सिमेण्ट उद्योगहरूको सम्भावना रहे पनि उद्योग त्यति फरुटाएको र दिगो हुन बाह्य कारणले सकिरहेको देखिन्छ।

नवलपरासीमा विभिन्न जातजातिको बसोवास रहेको छ। विशेषगरी पहिलेबाट रैथानेको रूपमा बसी आएको जाति थारू हो। त्यस्तै ब्राह्मण, क्षत्री, केवट, कुर्मी, मुसहर, कुम्हाल, दरै, कहार, गुरुड, मगर, हरिजन लगायत ९० भन्दा धेरै जातिको बसोवास रहेको छ। आजकाल मुसलमान र ईशाइको आवादी पनि यस जिल्लामा बढीरहेको छ। यस जिल्लाका बासिन्दाले नेपाली, मैथिली, भोजपुरी, अवधी, थारू, हिन्दी, भाषाको प्रयोग गर्छन् भने सम्पर्क भाषाको रूपमा नेपाली प्रयोग गर्दछन्। यस जिल्लाका दर्शन स्थलहरूमा परासी, त्रिवेणीधाम, सूर्यपुरा, नन्दनताल, बर्दघाट, मौलाकालिका, (गैंडाकोट) दाउन्नेदेवी, भेडावारी गणेश, देवचुली, वरचुली, कुमारवर्तीमाई, कोट्टाँडी (डण्डा) र कावासोती आदि हुन्। पहाड, भित्री मधेस, चुरे भावर तराई सङ्गमबाट बनेको नवलपरासी भौगोलिक विविधताले भरिपूर्ण जिल्ला हो। यो जिल्ला वि.सं. २०१८ सालमा पूर्वको नवलपुर क्षेत्र र पश्चिमको परासी क्षेत्र (पाल्ही

माभखण्ड) गाभिएर नवलपरासी बन्नुभन्दा पहिले यो परासी खण्ड बुटवल जिल्लाको 'पाल्ही माभखण्ड' को नामले चिनिन्थ्यो । पाल्पा जिल्लाको दक्षिणी क्षेत्रमा पर्ने साविक १० वटा गा.वि.स. र तनहुँ जिल्लाको १ गैंडाकोट गा.वि.स. गरी ११ गा.वि.स. हरूलाई नवलपरासीमा गाभेर २०३२ सालमा यस जिल्लालाई ७७ गा.वि.स. मा परिणत गरिएकोमा, २०५२ सालमा परासी सदरमुकामसहित ४ गा.वि.स. मिलाएर रामग्राम नगरपालिका बनाइएकोले केही वर्ष यस जिल्लामा ७३ गा.वि.स. र १ नगरपालिका कायम (भा, २०६८ वि.सं. : ७) रहेको थियो ।

वि.सं. २०७१ साल वैशाख २५ गते विहिवारको मन्त्री परिषद्को निर्णयबाट उक्त न.पा. को सङ्ख्या १३० पुऱ्याउने क्रममा यस जिल्लामा ५ वटा न.पा. थपिएर न.पा. को सङ्ख्या ६ पुगेको हो । यसरी गैंडाकोट, देवचुली, कावासोती, बर्दघाट, सुनवल र साविक रामग्राम नामक ६ वटा न.पा. हुँदा गा.वि.स. को सङ्ख्यामा कटौती भएर ७३ बाट प्रत्येक थपिएका न.पा. मा ३/३ वटा गा.वि.स. हरू जोडिएर न.पा. बनेका कारण त्यतिबेला गा.वि.स. को सङ्ख्या ५८ मात्र रहेका थिए । (गोरखापत्र दैनिक, २०७१ वि.सं. : १-४) पूर्वको गैंडाकोटदेखि पश्चिम सुनवलसम्मको राष्ट्रिय राजमार्ग (महेन्द्र राजमार्ग) को ११४ कि.मि. को दूरको छेउछाउमा रहेका बस्तीहरूको विकासक्रम तीब्र गतिमा बढेको छ । जिल्लाको पहाडी गा.वि.स. बाट तराईका गा.वि.स. मा आएर बसोवास गर्नेहरूको सङ्ख्यामा बृद्धि भइरहेको स्थिति छ । परासी सदरमुकाम टाढा पर्ने भएकाले नवलपुर क्षेत्रको लागि पायक पर्ने क्षेत्र कवासोती बजारमा इलाका प्रशासन कार्यालय, मालपोत कार्यालय, नापी मेन्टिनेन्स आदि सरकारी कार्यालयहरू सञ्चालन गरिएको छ । त्यसै गरी पहाडी गाउँ बस्तीमा बसोवास गर्ने मानिसहरूको लागि पनि कोही परासी र कोही कवासोती तर्फ सरकारी काम काजको लागि जाने गर्दछन् । यसरी दुइ क्षेत्रमा प्रशासनिक व्यवस्था कायम गरिएकोले सुविधा पुग्न गएको अनुभूति गरिएको छ । पूर्व-पश्चिम र उत्तर-दक्षिण चारैतर्फ बाटोको सुविधाले जिल्लावासीको स्थिति राम्रै छ ।

अध्ययनको समस्या:

प्राचीन,मध्यकालीन र आधुनिक नवलपरासीको भौगोलिक, राजनीतिक र प्रशासनिक विभाजन फरक फरक भएको र केही पहाडी भू-भागका बस्तीहरू पाल्पा जिल्ला तथा केही बस्तीहरू तनहुँ जिल्लामा परेको हुँदा यस जिल्लालाई बुझ्न पाल्पा, तनहुँ र भारतको विहार प्रदेशसम्मको अध्ययन गर्नु पर्ने हुन्छ । यस नवलपरासीको भूगोलमा पहाड, भित्री मधेस, तराई, चुरे भावर र महाभारत पर्वत श्रृङ्खलाहरू पर्ने हुँदा यसमा विविध खालको जलवायु, हावापानी र मौषम प्राप्त भएको छ । यो क्षेत्र कहिले पाल्ही माभखण्ड, कुनै नवलपुर क्षेत्र र कुनै परासी क्षेत्रमा परेका कारण यसको फैलावट बढी भएकाले यसका भू-भागहरू कहिले जोडिने र कहिले पृथक हुने स्थितिका कारण वर्तमानमा आएर नवलपरासी दुइ प्रदेश तथा दुइ जिल्लामा विभाजन हुन पुगेको छ । यस अध्ययनमा नवलपरासीको विगत र वर्तमान स्थितिको अध्ययन गर्ने कार्य आफैमा समस्याको रूपमा देखापरेको छ । पूर्वी नवलपरासी, पश्चिम नवलपरासी, परासी र नवलपुर बर्दघाट सुस्ता पूर्व र पश्चिम आदि नामले यसका भौगोलिक, राजनीतिक र प्रादेशिक भू-खण्डहरू सिर्जना भएका कारण यसको अध्ययनमा जटिल समस्या देखापरेका छन् । नवलपरासीले नवलपुर र परासीको प्रतिनिधित्व गरेको छ ।

अध्ययनको उद्देश्य:

यस अध्ययनको उद्देश्य प्राचीन प्रागैतिहासिक नवलपरासीदेखि लिएर वर्तमान नवलपरासीको अध्ययन गर्नुमा केन्द्रित रहेको छ । यसभित्र प्राचीन,मध्यकालीन र आधुनिक कालखण्डका राजनीतिक, भौगोलिक र प्रशासनिक विभाजनका रूपरेखाहरूको अध्ययन गर्ने ध्येय रहेको छ । यस अध्ययनको उद्देश्य पुरातात्विक, ऐतिहासिक, भौगोलिक, राजनीतिक र प्रशासनिक विभाजनको स्थितिलाई प्रकाश पार्नु पनि रहेको छ । समग्रमा नवलपरासीको पहिचान गर्नु अध्ययनको मुख्य उद्देश्य हो ।

अध्ययन विधि:

यस अध्ययनमा प्राथमिक र द्वितीय स्रोतहरूको अतिरिक्त पुस्तक, जर्नल, लेख र पत्रपत्रिकाहरूमा प्रकाशित स्रोत सामग्रीहरूलाई आधार बनाएर बढी विश्वासयोग्य गराउन दुइ वा दुइभन्दा बढी स्रोतको बीचमा तुलनासमेत गरेर स्रोतहरूको उपयोग गरिएको छ। यसका साथै यो लेखमा वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरी लेख ऐतिहासिक अध्ययन भएकाले ऐतिहासिक विधिको समेत उपयोग गरिएको छ। अध्ययन समग्रमा ऐतिहासिक र पुरातात्विक अन्वेषण समेतको भएकाले यसमा गुणात्मक विधिहरूलाई अवलम्बन गरिएको छ। यस लेखमा ए.पी.ए. स्टाइलको प्रयोग गरिनुको साथै पुरातात्विक स्रोतको खोजी गर्ने कार्यलाई पनि निर्देश गरिएको छ। विगत र वर्तमान नवलपरासीको विविध रूपको पहिचान गरेर लेखलाई उपयुक्त अध्ययन शैलीमा प्रस्तुत गरिएको छ।

अध्ययनको सीमा:

यस लेखको सीमारेखा प्राचीन र वर्तमान नवलपरासीको भूगोल, इतिहास र पुरातत्वसँग सम्बन्धित रहेको छ। यसमा नवलपरासीका विविध भू-भागहरू पहाड, तराई, भित्रीमधेस, चुरे भावर, महाभारत र चुरेश्रेणीका बस्तीहरूको वर्णनमा केन्द्रित रहेको छ। यस अध्ययनले सेन राजवंश, शाह वंश र एकीकरणपूर्व र एकीकरणपछिको राजनीतिक भल्कोसमेत दिएको छ। अध्ययनले पुरातात्विक, ऐतिहासिक र भौगोलिक तथा प्राकृतिक स्थितिको वर्णन गर्दै राजनीतिक र प्रादेशिक भू-खण्डको परिचय दिएको छ। समग्रमा नवलपरासीको पहिचान दिनु लेखको अध्ययनको सीमा रहेको छ।

परिणाम र छलफल:

१. साविक नवलपरासीको वर्तमान अवस्था:

नेपालको संविधान २०७२ अनुसार दुइ प्रदेशमा विभाजित नवलपरासीको दाउन्ने डाँडाको फेदी बर्दघाट पूर्व 'नवलपुर जिल्ला' र बर्दघाट पश्चिम 'परासी जिल्ला' हो। वि.सं. २०१८ सालमा पूर्वको नवलपुर र पश्चिमको परासी क्षेत्र गाभेर निर्माण गरिएको नवलपरासी जिल्लालाई फेरि २०७४ सालमा अलग्याइ छुट्टा छुट्टै नवलपुर र परासी जिल्ला बनाइयो। नवलपुर जिल्लाको सदरमुकाम कावासोती बजार हो। वि.सं. २०१८ साल अगाडि रुपन्देही जिल्लाको पाल्ही माभखण्डको रूपमा चिनिएको परासी क्षेत्रलाई नवलपुरमा गाभेर नवलपरासी जिल्ला कायम गरिएको थियो। नेपालको वर्तमान नयाँ संविधान बमोजिम नवलपुर र परासीलाई पृथक गरी २ वटा जिल्लामा परिणत गरियो। नवलपुर जिल्लालाई उत्तरतर्फ कालीगण्डकी र पूर्व तथा दक्षिणतर्फ नारायणी नदीले घेरेको छ भने परासी जिल्लालाई दक्षिणतर्फ भारतको विहार प्रदेश, उत्तरतर्फ पाल्पा, पूर्वतर्फ नवलपुर र पश्चिमतर्फ रुपन्देही जिल्लाले घेरेको छ। कालीगण्डकी नदी पाल्पा र तनहुँ जिल्लासँग उत्तरी सिमाना छुट्ट्याउँदै बगेको छ भने देवघाटमा आएर सप्तगण्डकीसँग मिसिएर नारायणी नदीमा रुपान्तरण भई यस जिल्लाको पूर्वी सिमाना चितवन जिल्लासँग पृथक गर्दै भारतीय सिमानासम्म बगेको दृश्य यस जिल्लाको प्रसिद्ध देवी मौलाकालिकाको स्थानबाट हेर्दा अत्यन्त मनमोहक लाग्दछ। (अधिकारी, २०१८ ई. : २३)

नवलपुर जिल्लाको सदरमुकाम साविक नवलपरासी जिल्लाको सहायक सदरमुकाम कावासोती बजारमा राखिएको छ। वि.सं. २०६८ को जनगणनाअनुसार क्षेत्रफल १३७० रहेको नवलपुर जिल्लाको जनसंख्या ३,०२,९५७ रहेको छ भने क्षेत्रफल ७९२ व.कि.मि. रहेको परासी जिल्लाको जनसंख्या ३,४०,५५९ रहेको छ। परासी जिल्लामा नेपाल अधिराज्यमै सबैभन्दा बढी कुमाल र रजभार जातिको बसोवास रहेको पाइन्छ। नेपाल सरकारले नवलपरासीलाई सुरुमा प्रदेश नम्बर ४ र ५ मा विभाजन गरी पछि गण्डकी प्रदेश र लुम्बिनी प्रदेशमा विभाजन गरेको हो। सरकारले प्रदेश नम्बर ५ मा पर्ने परासीको भाग सुस्तादेखि बर्दघाट पश्चिमको भागलाई नवलपरासी (क) र सुस्तादेखि बर्दघाट

पूर्वको क्षेत्रलाई नवलपरासी (ख) मानेको थियो भने बर्दघाट सुस्ता पश्चिमको क्षेत्रलाई परासी जिल्ला र त्यसको सदरमुकाम हालको परासीमा नै रहने भयो । बर्दघाट सुस्ता पूर्वको नवलपुरको भू-भागलाई चुरे पहाडको दाउन्ने डाँडादेखि पूर्वतर्फ नारायणी नदीसम्मको भागलाई नवलपुर वा पूर्वी नवलपरासी भनियो । यसैगरी चुरे पहाडको पश्चिमतर्फ सुनवलसम्मको तराईको ठूलो भागलाई परासी वा पश्चिम नवलपरासी भनियो । जसरी नवलपुर र परासीको भू-भागलाई मिलाएर नवलपुरको 'पुर' हटाएर नवलपरासी बनाइयो त्यसैगरी परासीको भू-भागलाई अर्को जिल्लामा रुपान्तरण गरी नवलपुरको भागलाई मात्र 'नवलपुर जिल्ला' बनाइएको हो । (अधिकारी, २०७७ वि.सं. : ४१७) यो जिल्लाको प्रादुर्भाव भर्खरै नयाँ संविधानअनुसार प्रादेशिक संरचनानुसार भएको हो ।

नवलपरासी जिल्ला नेपालको ७५ जिल्ला हुँदाको समयको एक साविक जिल्लाको नाम हो । पूर्वको नवलपुर र पश्चिमको परासी क्षेत्र गाभेर २०१८ सालमा यस जिल्लालाई नवलपरासी नामाकरण गरिएको हो । त्यसभन्दा अघि यस जिल्लालाई रूपन्देही जिल्लाको 'पाल्ही माभ्रखण्ड' भनिन्थ्यो । यो जिल्ला लुम्बिनी अञ्चलमा पर्दछ । यस जिल्लाबाट छुट्टिएको नवलपुर जिल्ला पनि पहिले लुम्बिनी अञ्चलमै पर्दछ र हाल यस नवलपुर जिल्लालाई गण्डकी प्रदेशमा गाभिएको छ । यो नेपालको पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको एउटा जिल्ला हो । यो जिल्लाको सदरमुकाम परासी बजारभित्रको 'रामग्राम' हो । रामग्रामको पुरातात्विक महत्त्व विशाल छ । (अधिकारी, २०७६ वि.सं. : ३९२) परासी जिल्लाका मुख्य व्यापारिक केन्द्रहरूमा परासी, भुमही सुनवल, बर्दघाट, आदि छन् । यहाँका मुख्य आय स्रोत कृषि, उद्योग, व्यापार, पर्यटन आदि हुन् । यहाँ नेपालको धेरै ठाउँबाट बसाइ सरेर आएका बासिन्दा छन् । तर स्याङ्जा, पाल्पा, अर्घाखाँची, तनहुँ, गुल्मी, प्युठान जस्ता जिल्लाबाट आउनेहरूको संख्या तुलनात्मक रूपमा धेरै पाइन्छ । वि.सं. २०७४ सालदेखि पश्चिम नवलपरासी अर्थात् परासी वा बर्दघाटदेखि सुस्ता पश्चिम वा नवलपरासी पश्चिम आदि नामले सम्बोधन गरिँदै आइएको परासी जिल्लाको नामकरण वि.सं. २०७२ सालको संविधान निर्माण भएपछि राज्यको पुनर्संरचना हुँदा राखिएको हो । सायद पाल्ही भगवतीको नामबाट यस परासीको नामकरण भएको हुनुपर्छ । पहिलेको पाल्ही माभ्रखण्डलाई परासी भनियो र 'पाल्ही' शब्द नै परासीमा रुपान्तरण भएको देखिन्छ । यो परासी जिल्लाको नामकरण २०७४ को संविधानले साविक नवलपरासी जिल्लालाई विभाजन गर्दा राखिएको हो । पूर्वी रुकुम र पश्चिम रुकुमका नामले रुकुम जिल्लालाई दुइ भागमा विभाजन गरेभैं साविक नवलपरासी जिल्लाको विभाजन गर्दा पहिले परासी र नवलपुरको पुर हटाएर नवलपरासी बनाउँदा कायम गरिएको परासीको भागलाई 'परासी जिल्ला' कायम गरिएको हो । राज्यको पुनर्संरचनाको कारण नवलपुर जिल्ला संरचना भएभैं यो परासी जिल्लाको पनि संरचना त्यही प्रक्रियाबाट गरिएको हो । अब नवलपुर छुट्टै जिल्ला र परासी छुट्टै जिल्ला भएर नवलपुर जिल्लालाई गण्डकी प्रदेशमा र परासी जिल्लालाई लुम्बिनी प्रदेशमा सम्म्लन गरिएको छ ।

२. नवलपरासीको भौगोलिक विभाजन:

चुरे पहाडान्तर्गत पर्ने दाउन्ने नामक डाँडाले नवलपुर र परासीलाई उत्तर-दक्षिण पारेर चिरेकोले यस जिल्लाको नाउँ नवलपरासी रहन गएको कुरा स्पष्ट बुझिन्छ । लुम्बिनी अञ्चलका अन्य जिल्लाहरूमध्ये एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा जाँदा भित्री मधेस र तराईलाई सँगै छुनु पर्ने, पाल्पा जिल्लालाई टेकेर जानु पर्ने नवलपरासीको अनौठो विशेषता रहेको छ । (अधिकारी, २०६५ वि.सं. : ५८) ऐतिहासिक कालमा नवलपरासी पाल्पा र तनहुँ राज्यान्तर्गत पर्ने र नेपालको एकीकरणपछि परासी र नवलपुर मिलाएर 'पाल्ही खजहनी माभ्र खण्ड' भन्ने नाम दिएर एउटै प्रशासकीय एकाईभित्र पारिएको थियो । यसको पाल्ही नामकरण पनि परासी बजारबाट ६४ किलोमिटर दक्षिणमा पर्ने (४० माइल) प्राचीन 'पाल्हीदेवी' को नामबाट राखिएको हो । वि.सं. २०१९ सालमा नेपालका ३६ जिल्लालाई भत्काएर प्रादेशिक विभाजनका साथै जिल्ला विभाजन गर्दा लुम्बिनी अञ्चलान्तर्गत नवलपरासी नामकरण गरी परासी क्षेत्रका तप्कामध्ये लगवा, सतगंगा, तरौनी र बघौरै तप्काहरूलाई छुट्ट्याएर नयाँ रूपमा प्रस्तुत गरिएको हो । त्यतिबेला वर्तमान

कालकोजस्तो प्रदेश विभाजनलाई राज्यको पुर्नसंरचनाका नाउँमा अरबौं धनराशी खर्च गरी विवादमा ल्याउनुको सट्टा मन्त्री परिषदको एक निर्णयलाई श्री ५ महाराजाधिराजको लालमोहर लगाई राजपत्रमा प्रकाशित गरेपछि पुग्दथ्यो र लागू हुन्थ्यो । पाल्ही भन्ने जिल्लाअन्तर्गतका बाँकी तप्काहरू खुरहट तप्का, जवा, वरहगंगा, पञ्चगंगा, लोकोकि र नवलपुरसहित पाल्पा जिल्लाका केही गाउँहरूलाई नवलपरासीमा समावेश गरिएको थियो । परासी क्षेत्र उत्तर-पश्चिमबाट दक्षिणपूर्व ढल्केको छ भने नवलपुरचाहिँ चुरे पर्वतले छुट्याएर भित्री मधेसअन्तर्गत पारेको छ । सामान्यतः चारपाटे आकारको नवलपरासीको सदरमुकाम परासी बजारमा रहेको छ ।

लुम्बिनी अञ्चलका ६ जिल्लाहरूमध्ये मधेस र तराई, पहाड र भावर अनि महाभारत र चुरे रहेको यो एक मात्र जिल्ला हो । नवलपरासीलाई पूर्वतिर सप्तगण्डकी वा नारायणी नदीसहित चितवन जिल्लाले सीमा पारेको छ भने पश्चिममा रुपन्देही, उत्तरतिर काली नदी वा शालिग्रामा नदीले तनहुँ र पाल्पा जिल्लालाई सिमाना पारेको छ । नवलपरासीको दक्षिणमा भारतको उत्तर प्रदेश पर्दछ र विभिन्न समयमा भारततिरबाट सीमा विवाद रहने र नेपालले नै सुस्ताजस्ता आफ्नो भू-भाग गुमाउँदै गइरहेको स्थिति महसुस गरिँदै आइएको परिवेश छ । नवलपरासीको उत्तरतिर पूर्व-पश्चिम फैलिएको पहाडी श्रृङ्खला छ र त्यसलाई महाभारत पर्वत तथा साना दक्षिणी पर्वतलाई चुरे शिवालिक क्षेत्र भनिन्छ र यहाँ प्रसिद्ध धाम त्रिवेणी र गजेन्द्र मोक्षधाम अवस्थित छ । यसको पूर्वी भागलाई नारायणी नदीले तटवर्ती पारी विभिन्न ठाउँमा पहिलेदेखि डुङ्गा तार्ने घाटहरू बनेका छन्, जसबाट पूर्व-पश्चिम राजमार्ग निर्माण पूर्वकालसम्म डुङ्गाबाटै नदी वारपार गरिन्थ्यो । यो जिल्ला समुद्री सतहबाट ९१ मी. देखि १९३६ मि. सम्मको उचाईमा रहेको छ । तसर्थ यहाँ महाभारतीय जलवायुदेखि भूमध्यरेखीय जलवायुसम्मको समायोजन रहेको छ । यहाँका नदीहरूमा क्रमशः काली गण्डकी, सप्तगण्डकी, तुरिया, फरही, भलुही, कुमुही, धनेवा, खजुराविन, अरुड, गिरवारी, उल्टी जस्ता टूलादेखि स-साना खहरे खोलाहरूले यहाँको भू-भागलाई बगर बनाउने, जलप्रदुषण र भू-स्खलनका साथै सिँचाइमा समेत मद्दत पुऱ्याउँदै आएको स्थिति छ । जलस्रोतले असीमित भण्डार बनाएको यो जिल्लाका नदीहरू श्राप अभिशाप पनि हुन् र उपयोगमा ल्याउन सकको खण्डमा वरदान पनि हुन् । सामान्यतया ५ भागमा विभाजित भू-वनोटका हिसाबले यो जिल्लालाई निम्नानुसार विभाजन गर्न सकिन्छ :

(क) पहाडी प्रदेश:

९०० मि. देखि १९३६ मि. सम्मको उचाई क्षेत्रलाई पहाडी प्रदेशमा लिन सकिन्छ र यो भाग महाभारत पहाडी श्रृङ्खलाको उत्तर कालीगण्डकीसम्म र दक्षिण भित्रीमधेससम्म फैलिएर ५१ कि.मि. दूरीसम्म रहेको छ । देवचुली १९३६ मि. वरचुली १७६५ मि. जस्ता उचाइका पहाडहरू शिशवार (रजहर, दिव्यपुरी, अमरापुरी) गा.वि.स. अन्तर्गत रहेका छन् । यही पहाडी भू-भागमा मूल फुटेर बनेका र बगेका फरही, लोकाहा खोला, केरुड खोला, पत्थर खोला अनि त्यसैगरी गिरवारी खोला, अरुण खोला, विनय खोला आदि बगेका छन् । नदी खोलाका किनारा तथा मलिला नदीका टारहरूमा बस्ती घना हुँदै गएको देखिन्छ । यहाँ खास गरी नहरको सुविधापूर्व मकै, कोदो, गहुँ, कागुनु, जुनेली मकै र घैयाको खेती गरिन्थ्यो भने आजकाल धान खेती गर्ने चलन बढ्दै गएको छ । महाभारतको उत्तरतिर गुराँस, टिङ्ग्रे सल्ला, चिलाउने, उत्तिस, खयरको जङ्गल पाइन्छ भने दक्षिणपट्टि सालकै अधिक्य घना जङ्गल पाइन्छ । पञ्चायती कालमा त्यस क्षेत्रमा सरकारी स्तरबाटै जथाभावी चिम्नी ईँटाभट्टा राख्न अनुमति दिने र महाभारत पर्वत श्रृङ्खलाको घना जङ्गलमा सम्लग्न वन पैदावार तस्कर पाल्ने र उनीहरूबाट मोटो रकम असुलउपर गरी राजनीति गर्ने एक किसिमको वाढी नै आयो र सालका रूखहरू लाइन लगाउँदै ढाल्ने र रातारात निकासी गर्ने, सोही जङ्गलको काठबाट ईँटा पोल्ने जस्ता गैर जिम्मेवार कार्यहरू कुनै समयमा निकै फस्टाएका थिए ।

तत्कालीन सरकारले वन वातावरणतर्फ कुनै पनि उचित कार्यको थालनी गरेन । मानवीय अतिक्रमणले महेन्द्र (पूर्व-पश्चिम) राजमार्गको उत्तर र दक्षिणी पाटाको वन विनाशमा तीव्रता आएको हुनाले यस लेखकको पहलमा रजहर गा.वि.स. को क्षेत्रबाट सामुदायिक वन सुरक्षा र व्यवस्थापनको आरम्भ गराई जिल्लाकै प्रथम सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहको रूपमा 'धुसेरी सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह' को संस्थापक अध्यक्ष पदमा कार्यरत रही २०४६ सालको जन आन्दोलन पश्चात् स्थापित प्रजातान्त्रिक सरकारको समयका वन ऐन २०४९ र नियमावली २०५१ को निर्माणमा सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघ नेपालको तर्फबाट केन्द्रीय सदस्य र जिल्ला कार्य समिति नवलपरासी अध्यक्षको तर्फबाट भरमगदूर सहयोग पुऱ्याई राष्ट्रिय वन तथा वातावरण विनाशको अपूरणीय क्षति हुनबाट बचाउन लागी परेको व्यक्तित्वलाई द्वन्दकालमा आएर तत्कालीन विद्रोही माओवादी पार्टीले वनको लाभलाई शोषण गर्न भनी यो लेखकलाई १६ दिनसम्म अपहरण गरी ज्यान लिने सम्मको यातना र धम्की दिँदै तीन लाख फिरोती रकम लुटेर आफ्नो क्षेत्रबाट विस्थापित गराएर काठमाडौँमा विस्थापित जीवन जीउन बाध्य तुल्याएका थिए । आजकल सो कार्य गरे बापत् रकम फिर्ताका साथै पश्चाताप गरी गाउँमा फर्कनुको आग्रह गर्दै आएको स्थिति पनि प्रासंगिक सन्दर्भमा उल्लेख योग्य ठानिएको छ । अतः नवलपरासी जिल्लाको रजहर गा.वि.स. क्षेत्रबाटै सामुदायिक वन संरक्षण-सम्बर्द्धन, वृक्षारोपण, व्यवस्थापन र उपभोक्ताको सदुपयोगको अभियान आरम्भ र विस्तार भएको थियो । यसरी राष्ट्रनिर्माण कार्यमा सम्मलग्न लेखकलाई सामुदायिक वनको रकम हीनामिना गऱ्योत्र गाउँलेको जङ्गलमा घाँस दाउरा काट्ने नैसर्गिक अधिकार हडप गऱ्योत्र राजनीतिक रूपमा आफ्नो स्वार्थसिद्धी गऱ्यो भन्ने जस्ता मिथ्या आरोप लगाई तत्कालीन प्र.जि.अ. गोविन्द खनालले अधिकारीबाट उठाइएको फिरोती रकम रु. तीन लाख धुसेरी सामुदायिक वनमा माओवादीले बुझाएका छन् सो रकम निज अधिकारीलाई नै फिर्ता गर भनेर समूहका पदाधिकारीलाई ताकेता गर्दा पनि उल्टै समूहका पदाधिकारी सदस्यहरू माओवादी बनेर रकम फिर्ता नगरी निज अधिकारीलाई अझै द्वन्दपीडित बनाउनु एक विडम्बनाको कुरा, उल्लेख गर्नु नै यी पंक्तिहरूको लक्ष्य हो । (अधिकारी, २०६० वि.सं. १०४) विकास निर्माणमा सम्मलग्न व्यक्तिलाई यस्तै आरोपहरू लगाउँदा स्थानीय क्षेत्रको विकासमा बाधा परेका उदाहरणहरू प्रशस्त भेटिन्छन् ।

(ख) चुरे प्रदेश क्षेत्र:

नवलपरासीको चुरे शिवलिक क्षेत्र भनेकै दाउन्ने डाँडा र त्यसकै पूर्वी पश्चिमी पखेराहरू हुन् । यो दाउन्ने क्षेत्र जम्मा १५×१५ किलोमिटर भागमा पूर्व-पश्चिम र उत्तर-दक्षिण गरी लमतन्न गजधम्म बनेको छ । पूर्व-पश्चिम महेन्द्र राजमार्ग यसको प्रायः बीच भागबाट निर्माण भई दाउन्नेदेवी मन्दिरको दक्षिणी काखलाई पहाडी विश्रामस्थलको रूपमा विकसित गरिएको छ । दाउन्ने डाँडाको उचाई १०२३ मि. देखि कल्याणनगर कुटियासम्म ८१० मि. दक्षिणतिर लमतन्न पर्दै नारायणी नदीतटलाई स्पर्श गर्न पुगेकोले स्पष्ट रूपमा तराई र भित्री मधेसलाई पृथक गराएको भौगोलिक रूप रहेको देखिन्छ । महेन्द्र राजमार्गले यसकोमध्य भाग ५८५ मि. उचाईसम्मबाट निर्माण भई नवलपुर र परासीलाई जोडेको छ । त्यस पूर्व नारायणी नदीले मात्र यी दुइ भू-भागलाई समायोजन गरेको थियो । पहिले यो चुरे पहाडको वरपर बस्ती थिएन तर राजमार्ग बनेपछि बस्तीहरू फैलिदै गएका हुन् । यसको कारण यहाँको माटो उर्वर नहुनु, धर्ती कच्चो तथा समथर भाग न्यून हुनु पनि हो । आजकाल यहाँको जङ्गली भाग मानवीय अतिक्रमणमा पर्दै आएको छ । दाउन्ने पहाड र चुरे पहाडबाट तुरिया, भरही, धनेवा र सतवर्दे खोलानालाहरू बगेर वर्षातमा सिँचाई पुऱ्याएका छन् ।

(ग) भावर प्रदेश क्षेत्र

भावर प्रदेश क्षेत्र भन्नाले दाउन्ने डाँडाबाट पश्चिम तथा तराई भागको उत्तरी दद्रयान, गल्ड्याङ्ग्रे ढुङ्गाको भागले भरिएको सुख्खा प्रदेश हो । विशेषगरी परासी पाटाको उत्तरी भाग महाभारत पहाडको दक्षिणी भागमा भावर प्रदेश रहेको छ । परासीको दक्षिण-पश्चिमको कल्याणनगरदेखि साविक कुँडिया गा. वि.स. हुँदै सुनवलको उत्तरी भाग

गरीव ४० कि.मि. सम्म यो भावर प्रदेश फैलिएको छ। यस प्रदेशमा फोस्रो, कमेरे, खैरे र डल्ले ढुङ्गाको प्राधान्यता रहेको छ। कङ्कण, बालुवा, गिट्टी र पक्की बाटो निर्माणमा अपरिहार्य हुने गल्ड्याडग्रे ढुङ्गा यस प्रदेशको मुख्य निधि मानिन्छ। चून ढुङ्गाको खानी भण्डार रहेको चुरे क्षेत्रबाट करोडौं ट्रिप भारततिर निकासी हुने गिट्टी, बालुवा, रोडा, बुल्डर यसै क्षेत्रको सम्पदा हो र हाल यो नित्य क्षयोन्मुख अवस्थामा छ। मेचीदेखि महाकालीसम्म एकलहरसँग फैलिएको यो भावर प्रदेश चितवन नवलपुर उपत्यकामा टुटेर पुनः परासी क्षेत्रबाट आरम्भ भएको प्राकृतिक प्रदेश मानिन्छ। अधिकांश चट्टानी र रुखो भाग हुनाले वन जङ्गल तथा मानव बस्ती कम पाइने यस क्षेत्रमा पानी पर्ना साथ खहरेले गल्ड्याडग्रे ढुङ्गालाई दक्षिणतिर धकेल्छ, जसलाई साल शिशौको जङ्गलले छेक्छ। आजकाल तराईको उत्तरी जङ्गल विनाश हुँदै गएकोले चुरे र भावरको बाढीले तराईलाई पूरै बगरमा परिणत गर्ने त्रास बढ्दो छ। चुरेबाट बगेका खोलानाला, खहरेहरू भावर प्रदेशमा पुगेर विलय हुन पुग्दछन् र यो ठाउँ सधैं जर्जर र रुखो भाग मात्र देखा पर्छ। (खनिया, २०६८ वि.सं. : ३७-३८) ज्यादै कम बसोवास भएको नवलपरासीको भावर क्षेत्रमा १५२ मि. देखि ३०५ मि. सम्म उचाई पाइन्छ। यसको दक्षिणतर्फ समतल तराई प्रदेश पर्दछ। वर्गाकारमा रहेको यो तराई प्रदेशको दक्षिणी भाग भारतको सीमासम्म फैलिएको छ।

(घ) भित्री मधेस क्षेत्र:

महाभारतको उत्तरतर्फको समथर भू-भागलाई भित्री मधेस भनिन्छ। नवलपुरको उत्तरतिर वन जङ्गल र पहाडी भाग रहे पनि दक्षिण-पश्चिम भागमा तमासपुरनेर गएर दाउन्ने डाँडाको चुरे शिवलिक प्रदेशले स्पर्श गरेको छ। बीचमा नारायणी नदी प्रवाहित भए पनि समग्र रूपमा भौगोलिक हिसावले हेर्दा चितवन र नवलपुर क्षेत्र एउटै जिल्ला भन्न मिल्ने गरी रहेका छन्। पूर्वतिर साँगुरिई पश्चिमतिर फैलिएको यस नवलपरासी जिल्लाको भित्री मधेसको भू-भाग समुद्र सतहबाट ३०० मि. को उचाईमा अवस्थित छ। हुनत १००० मिटर सम्मका गोलाकारका स-साना ढिस्काहरू पनि नवलपरासी भित्र रहेका छन्। त्यस्ता क्षेत्रमा गिरवारी, अरुण खोला, कावासोती, दुम्कौली, रजहर, अमरापुरी, भेंडावारी, गैँडाकोटका उत्तरी भू-भागलाई लिन सकिन्छ। नवलपरासी क्षेत्रको गिरवारी, विष्णुनगर, तमासपुर, दुम्कौली, कावासोती आदि क्षेत्रमा घना जङ्गल थियो र त्यसको अवशेष अद्यापि देख्न पाइन्छ। यहाँ दूला साना जङ्गली जनावरको पनि बसोवास रहेको छ। पूर्व-पश्चिम महेन्द्र राजमार्गको निर्माणपछि यो क्षेत्रमा मानवीय बसोवास तीब्र रूपमा बढ्दै गएको दृष्टिगोचर हुन आउँदछ। औलो उन्मूलन हुनु र राजमार्गको निर्माण हुनु यो क्षेत्रको मानवीय आकर्षणको केन्द्र बन्दै गएको कुरा स्पष्ट अनुभूति गर्न सकिन्छ।

(ङ) तराई प्रदेश क्षेत्र:

नवलपरासी जिल्लाको दाउन्ने डाँडा पश्चिमतर्फ रहेको दक्षिणी तराई भाग करिब वर्गाकार परेको उर्बर क्षेत्र मानिन्छ। यहाँको माटो मलिलो, रसिलो, कालो, सिँचाइयोग्य र यातायातका लागि सुविधायुक्त पनि रहेको छ। तराईको अधिकांश भू-भागलाई पहाडी खोलानालाले बाढी ल्याएर जमीन उर्बर गराएका छन् भने कतिपय ठाउँमा मलिलो माटोलाई बगाउँ र मरुस्थल बलौटे र जर्जर पनि बनाई दिएका छन्। समुद्र सतहबाट १०० मि. देखि २०० मि. सम्मको उचाईमा फैलिएको परासी क्षेत्रको तराईमा वर्षामा गर्मी र बाढी, हिउँदमा ठण्डी, शीतलहर र आकाशमा हुस्सु लागी अँध्यारो र घाम देख्नसम्म पनि नपाइने अवस्था रहने गरेको छ। यातायात तथा औलो उन्मूलन भएकोले पहाड र अन्यत्रका मानिसहरूका साथै छिमेकी देशबाट विभिन्न वहाना र पेसा गर्दै प्रवेश गर्नेहरूले नवलपरासीको उर्बर धरतीलाई आफ्नो पहुँचमा पार्ने दाउका साथै सीमा प्रदेशमा अतिक्रमण गर्ने रोगले ग्रस्त पनि रहेको छ। परासी बजारमा नवलपरासीकै जिल्ला प्रशासन कार्यालय रहेको थियो भने वर्तमान कालमा कावासोतीमा इलाका प्रशासन कार्यालय रहेको थियो। परासी क्षेत्रमा उखु, सूति, पाट, अदुवा, खुर्सानी, गाँजा, अफिम, ढैंचा, आदि नगदे बाली पनि लगाइन्छ। वन विनाशको कारण तराई प्रदेश चुरे र भावर प्रदेशमा आश्रित बन्दै गएको छ भने यहाँ जातीय दङ्गा हुने,

गराउने जस्ता राजनीतिक समूहका क्रियाकलापहरू दिनानुदिन क्रियाशील रहेकोले हत्या, बलत्कार, अपहरण, सीमा अतिक्रमणले गर्दा त्राशपूर्ण वातावरण बढेको अनुभूति गरिँदै छ। नवलपरासी जिल्लामा भौगोलिक विषमता पाइने हुनाले त्यहाँ बसोवास गर्ने जाति जनजातिहरूको सङ्ख्या पनि फण्डै ९० भन्दा बढी नै छ। यस क्षेत्रको पूर्वी-दक्षिणी किनारामा अवस्थित नेपाल-भारतको सीमा क्षेत्रमा सिंहावलोकन गर्दा देख्न सकिन्छ कि भारतीय भूमि हराभरा र नेपाली भूमि उजाड हुँदै गएको स्थिति रहेको छ। त्यहाँ बस्ने साहानी, केवट, मल्लाह, चाई, खरबिन्द, सोरहिया, माभी-बोटे जातिका मानिसहरू पेसाविहीन अवस्थाका कारण भारततिर पलायन भएर लोप हुँदै गएका छन्।

३. भौगोलिक वनोटमा आधारित मानव चलखेलको इतिहास:

भूगोल, जमिन, धरातल भू-वनोटको आधारमा इतिहासको निर्माण भएको पाइन्छ। नेपालका पुरातात्विक बस्तुहरूमा सर्वप्राचीन अवशेष 'रामापिथेकस' यसै जिल्लामा प्राप्त भएबाट नवलपरासीको नाम इतिहासमा पनि उच्च मूल्याङ्कनमा परेको छ। यसै जिल्लामा ग्रेगरर रेडवेरजस्ता पुरातात्विक बस्तुहरूका साथै पुरातत्त्वको अन्वेषणका आधारमा पूर्व-पश्चिम राजमार्गको निर्माण कालमा त्यस्ता माटाका ढिस्काहरूको उत्खनन गर्दा पुरातात्विक बस्तुहरूका साथै प्रागैतिहासिक, पूर्वपाषाणकालीन, मध्यपाषाणकालीन र उत्तरपाषाणकालीन उपकरणहरू प्राप्त भएका छन्। उदाहरणको रूपमा नवलपरासी जिल्लाको नवलपुरस्थित डण्डा कोटटाँडी क्षेत्रलाई लिन सकिन्छ। यसै जिल्लाबाट पूर्वमौर्यकालीन अवशेषहरू, बुद्ध कालपूर्वको सभ्यतालाई भल्काउने बस्तुहरू उपलब्ध हुने ठूलो सम्भावना रहेको देखिन्छ। तसर्थ नवलपरासीको इतिहास भूगोलको अध्ययनका आधारमा पुरातत्त्वविदहरूले १० हजार वर्षदेखि २ लाख वर्ष पुरानो इतिहासको प्रतिनिधित्व गर्ने मानव सभ्यता स्थल रहेको जिल्ला घोषित गरेका छन्।

स्कन्दपुराणको हिमवत्खण्डअन्तर्गतको गण्डकी माहात्म्यदेखि जनक राजर्षी युग हुँदै प्राचीन मानव सभ्यताको अवस्थल रहेको नवलपरासी जिल्लालाई बौद्ध धर्मको प्रादुर्भाव हुनुभन्दा पूर्वकालसम्मको वर्णनलाई कुनै विच्छेद नगरी निरन्तर रूपमा वर्णन गर्न सकिने स्थिति रहेको छ। अभ्र बौद्धकालमा आएपछि त बौद्ध जातक तथा अन्य कथाबस्तु हेर्दा लुम्बिनी, कोलिय, मौर्य, मल्लजस्ता जनपदको गम्भीर अध्ययन गर्ने बाँकि छ। गण्डकी नदीदेखि पश्चिम बौद्धकालमा कोलीयहरूको राज्य रहेको र त्यसपूर्व वा गण्डकीपूर्व लिच्छवि, बृज्ज, राज्यहरू रहेको देखिन्छ। बुद्धकी आमा मायादेवी र बुद्ध पत्नी यशोधराको माइती पनि कोलिय राज्यभित्र रहेको जानकारी पाइन्छ। जातक कथाहरूमा बुद्धकालीन वर्णन पछिका बौद्ध पण्डितहरूले लेखेका ग्रन्थहरूमा पनि यस क्षेत्रको वर्णन पाइन्छ। नवलपरासी जिल्ला नीकट भैंसालोटननेर बाल्मीकि आश्रमको अवशेष तथा सीता निर्वाशन एवम् पाताल प्रवेश स्थल, लवकुश क्रीडास्थलजस्ता ठाउँहरूलाई पुरातात्विक अवशेषहरूले समेत पुष्टि गरेका हुनाले नवलपरासी क्षेत्र लवकुशको क्रीडास्थल मान्न सकिन्छ। मध्यकालमा चित्रकुट्ट, चित्रवन, नवलपुरजस्ता नामले यो क्षेत्र प्रख्यात थियो। पूर्वमध्यकालमा जनक वंशको पतनपछि सिमरौनगढमा नान्यदेवले राज्य स्थापना गर्नुपूर्व यो क्षेत्र शालिग्रामा प्रवेशको रूपमा प्रशिद्ध थियो। प्रशिद्ध तीर्थस्थल त्रिवेणीधाम वा त्रिवेणीघाटले त्यस कुराको पुष्टि गर्दछ (अधिकारी, २०६९ वि.सं. : ४०)।

पूर्वमध्य कालमा सिमरौनगढमा नान्यदेवले राज्य स्थापना गरेपछि भने उनीहरूको अर्थात् कर्नाट वंशीको राज्य सीमा गण्डकी पूर्वसम्म मात्र रहेको हुँदा त्यसदेखि पश्चिमतिर कर्णाली प्रदेशमा खस मल्ल राजाहरूको अधिनमा रहेको कुरा बुझिन्छ। कर्णाली प्रदेशमा राजा रिपु मल्ल तथा उनका छोरा सङ्ग्राम मल्लले काठमाडौँ उपत्यकामा हमला गरी प्रशस्त सम्पत्ति गरेको रूपमा जम्मा गरेर सिँजा फर्कदा लुम्बिनीको अशोक स्तम्भमा आफ्नो र छोराको नाम उत्कीर्ण गरी छोडेको प्रमाणबाट पुष्टि गर्न सकिन्छ। यसरी पूर्वमध्य कालमा नवलपरासी क्षेत्र निसन्देह रूपमा कर्णाली प्रदेशका मल्ल राजाहरूको प्रभावमा परेको रहेछ भन्ने कुरा पुष्टि हुन आएको छ। काठमाडौँ उपत्यकाको

राज्य ३ टुक्रा हुनुपूर्व चितवन वा सप्तगण्डकी प्रदेशसम्म उनीहरूको राज्य सीमा हुन सक्ने आधारहरू पनि भेटिएका र पहाडतिर भने खसहरूकै प्रभाव रहेको कुरा त्यति बेलाको विषय (राज्य) विभाजनको आधारमा ठम्याउन सकिन्छ। उत्तरमध्यकालमा आएर पाल्पाका राजा रत्न सेनले सानो राज्य स्थापना गरी छोडेका र उनका छोरा मुकुन्द सेनले आफ्नो राज्यलाई विशाल रूप दिएको बुझिन्छ। फलतः नवलपुरलगायतका तलहट्टीका राज्यहरू पूर्वमा टिष्टा नदी र पश्चिममा कुमाउँसम्म सेन राजाहरूको प्रभाव रहेको वर्णन पाइन्छ। नवलपुरासीको इतिहास अध्ययन गर्दा पाल्पाका मुकुन्द सेन तथा उनी सन्यासी भएपछि उनले तनहुँ राज्यको विभाजन गरेका र बुटवल पनि छुट्टै राज्य भएकोले नवलपुरमा दाउन्ने डाँडाबाट पूर्वपट्टिको तनहुँ राज्य र त्यसदेखि पश्चिमपट्टि पाल्पा/बुटवल राज्यको अधीनमा रहेको कुरा भौगोलिक बनावटका आधारमा भन्न सकिने स्थिति छ। सेन राजाकै पालामा त्यताका बासिन्दाहरू र बोटो-माभीहरूलाई प्राप्त कागजपत्रहरूका आधारमा सो कुरा सिद्ध गर्न सकिन्छ। (सुवेदी, २०६० वि.सं. : २०६-२०८)

नेपालको एकीकरणका क्रममा गोरखाका राजा पृथ्वीनारायण शाहले गोरखाभन्दा पूर्वतर्फ टिष्टा नदीसम्म सिमाना ठोकेका भए पनि पश्चिमतिर १ पाइलो पनि अगाडि बढ्न सकेका थिएनन्। अंग्रेजहरूको नीतिअनुसार, विहारबाट तिब्बत छिर्न चितवनको नारायणी त्रिशूली बेनीघाट हुँदै लार्के भञ्ज्याङबाट सबैभन्दा छोटो मार्ग पर्ने हुँदा चितवन र नवलपुरमाथि अंग्रेजहरूले अधिकार गरिहाल्नु पर्ने नीति तयार गरे। त्यो कुरा थाहा पाएर बहादुर शाहले आफ्नो दाजुलाई एक गोप्यपत्र पठाएर प्रतापसिंह शाहलाई यथाशीघ्र चितवन, उपर्ताङगढी, कविलासपुरगढी, जुटपानी, नवलपुरमाथि गोर्खाली अधिकार गर्नु पर्ने कुरा लेखेर पठाए। त्यो कुराको भारदारी बैठक भएपछि नेपाली सेना अमरसिंह थापा, रामकृष्ण कुँवर तथा स्वरूपसिंह कार्कीहरूका मद्दतले नवलपुर क्षेत्रमाथि अधिकार गरिएको थियो। त्यस पूर्व सो क्षेत्रमा तनहुँका राजाहरूको प्रभाव रहेको थियो।

श्री ५ प्रतापसिंह शाहको मृत्युपछि नेपालमा नाबालक राजा हुने परम्पराको थालनी भयो। तदनुसार २ वर्षे राजा रणबहादुर शाहलाई काखमा राखी नायव मुमा महारानी राजेन्द्रलक्ष्मीले शासन गर्न थालिन्। त्यतिबेला पश्चिम विजय गर्न भनी बेतियाबाट बहादुर शाहलाई बोलाइयो, किनभने चौबीसीहरूले नेपाललाई बारम्बार हमला गरेर दिक्क पनि पारेकाले राजेन्द्रलक्ष्मीले बहादुर शाहलाई नेपालमा बोलाएकी थिइन्। देवर भाउजु दुबैले शासन गर्दा पनि पश्चिमतिरबाट आक्रमण भई नै रहयो। त्यही प्रसङ्गमा तनहुँ, लमजुङ र कास्कीजस्ता राज्यहरू नेपालमा गाभिँदा चितवन र नवलपुर नेपालभित्र परे तर परासी पाल्पाअन्तर्गत हुँदा नेपालभित्र परेको थिएन। राजेन्द्रलक्ष्मीको मृत्युपछि नायव बहादुर शाहले पाल्पाका राजा महादत्त सेनकी छोरी बुद्धिवती (महालक्ष्मी) सँग विवाह गरी गोप्य सन्धि गरेपछि मात्र त्यो भाग नेपालमा मिलाइएको थियो।

अहिलेसम्म प्राप्त भएका मानवका पूर्वजहरूको अवशेषहरूमा विश्वको लागि दोस्रो र एसियाको लागि पहिलो रामापिथेकसको अवशेष पश्चिम नेपालको बुटवलस्थित तिनाउ नदीको किनारमा उपलब्ध भएको छ। नेपाल-अमेरिकी वैज्ञानिक अभियानको कार्यदलले वि. सं. २०३७ तदनुसार इ. सं. १९८० मा १ करोड १० लाख वर्ष अघिको प्राक्मानव रामापिथेकस (रामवानर) को दाँतको अवशेष फेला पारेको छ। (द राईजिड नेपाल, १९९१ ई. : ७) उक्त दलले पहुरामा टाँसिएको अवस्थामा ढुङ्गा बनिस्केको माथिल्लो देब्रे बङ्गरा दाँतको अवशेष प्राप्त गरेपछि मात्र नेपालमा मानव पुर्खाको लामो इतिहास इङ्कित हुन पुगेको रहस्योद्घाटन हुन्छ। यस अन्वेषणमा प्राप्त रामापिथेकसको १ से.मी. चौडा १ से.मी. भन्दा केही थोरै लामो दाँतको अवशेषलाई पहुराबाट निकाल्दा तीन टुक्रा भएको हुँदा अमेरिका पुन्याई त्यसलाई जोडेर ल्याई हाल सो दाँतको अवशेष प्राकृतिक विज्ञान सङ्ग्रहालय स्वयम्भूमा सुरक्षित राखिएको छ। यस अन्वेषण दलमा संयुक्त राज्य अमेरिकाका जेन्स मुन्थे, श्रीमती के. मुन्थे, आर. एम. वेस्ट इत्यादि

रहे पनि यो अवशेषलाई पाउने पहिलो श्रेय अमेरिकाको तर्फबाट हर्ट्चिसन र नेपालको तर्फबाट विष्णु डङ्गोललाई दिन सकिन्छ।

यस अन्वेषण पश्चात् वि.सं. २०३९ मा ९० लाखदेखि १ करोड वर्ष अघिका जनावरहरूको औंला समेत देखिने पदचिन्ह प्राप्तिले भारतको हिमाञ्चल प्रदेशदेखि नेपालको सुदूरपूर्वी भू-भागसम्म समानान्तररूपमा फैलिएको चुरे वा शिवालिक क्षेत्र निकै अगाडिदेखि अनेकौं जीवजन्तु र मानव पुर्खाले गुलजार भएको देखिन्छ। (पाँडे, २०४२ वि.सं. : ९) मानव जातिको पुर्खाको रूपमा गणना गरिएको रामापिथेकस वानरहरूबाट मानिसमा संक्रमणको अवस्थामा रहेको दुर्लभ प्राणी मानिन्छ। मानवानुगणमा पर्ने यस दुर्लभ प्राणीका अशिमभूत अस्थि अवशेषहरू अफ्रिकाको केन्या र एशियाको पाकिस्तान, भारत र चीनमा प्राप्त भएका छन्। सापेक्ष र निरपेक्ष काल निर्धारण विधिका आधारमा भूगर्भशास्त्री एवं पुरातत्त्वविद्हरूले अवशेष प्राप्त भू-भागको आधारमा मानव पुर्खा रामापिथेकसको अलग-अलग नामकरण गरेको पाइन्छ। नवलपरासीको भू-भागमा पनि मानव पुर्खाका विभिन्न अवशेषहरू पाइने सम्भावना बढी देखिएको छ। मानव पुर्खाको खोजीका निम्ति नवलपरासीको कोट्याँडी डण्डा क्षेत्र, देवचुलीको गुफा अर्थात् कुमारवर्तीमाइको मन्दिर लगायतका ५ वटै भू-बनोटमा पृथक-पृथक भू-भागहरू देखापरेका छन्। नवलपरासीका भू-भागहरू कुनै पाल्पाबाट, कुनै तनहुँबाट र कुनै रुपन्देहीबाट लिइएका छन्। डाउन्नेपारि पाल्ही क्षेत्र र वारि नवलपुर क्षेत्रका नामले यस जिल्लाको भौगोलिक स्थिति रहेको थियो।

निष्कर्ष:

नवलपरासी जिल्लाको सिङ्गो इतिहास र भूगोल आजसम्म कसै लेखिएको अवस्थामा भौगोलिक संरचनाको स्थितिलाई सामान्य रूपमा चिनाउनु र विविध किसिमको भौगोलिक भू-बनोटले समग्र देशको आर्थिक र औद्योगिक विकासमा टेवा पुऱ्याउन सक्तछ भन्ने कुरा लेखको निचोड रहेको छ। कुनै पनि क्षेत्रको विकासमा भूगोलले महत्त्वपूर्ण प्रभाव पार्न सक्तछ। मानव चलखेलको स्थितिमा भौगोलिक प्रभाव परेको हुन्छ। कुनै पनि देशको भू-भाग कति महत्त्वपूर्ण छ भन्ने कुरा त्यस क्षेत्रमा मानव बस्ती कहिलेदेखि बसेको थियो भन्ने कुराले महत्त्व राखेको हुन्छ। यसै प्रसङ्गमा चुरे र महाभारत पर्वत श्रृङ्खलाभित्र पर्ने नवलपरासी जिल्ला वरिपरि वर्तमान मानिसका पुर्खा मानिने प्राक्मानव रामापिथेकस रामवानरको अवशेष फेला पर्न सक्तछ। त्यही समानान्तर चुरे श्रेणीको तिनाउ नदी किनारमा पहारामा टाँसिएको अवस्थामा रामापिथेकसको अवशेष फेलापरेको थियो। नवलपरासी जिल्लाको पृथक-पृथक भौगोलिक स्थितिले मानव बस्तीलाई के कस्तो प्रभाव पारेको छ भन्ने कुरा देखाउनु र वर्तमानमा आएर दुइ जिल्ला तथा दुइ प्रदेशमा विभाजित साविक नवलपरासी जिल्लाको महत्त्व दर्शाउनु यस लेखको मुख्य निष्कर्ष रहेको छ।

नेपालका ७७ वटै जिल्लाहरूको भौगोलिक र ऐतिहासिक अध्ययन हुनु जरुरी छ। त्यसमाथि पनि संघीय संरचनाअनुसार विभाजित दुइवटा जिल्लाहरू रुकुम र नवलपरासीको अध्ययन पहिले हुनु पर्दछ। यी २ वटा जिल्ला मात्र किन विभाजित भए र विभाजित हुनाको कारण खोज्नु आवश्यक छ। यस लेखमा भूगोल र इतिहास नामक दुइ विधाको अध्ययन भएन भने मुलुकको विकास हुन सक्तैन भन्ने निष्कर्ष निकालिएको छ। तसर्थ राष्ट्रको ध्यान देशको भूगोल र इतिहासको अध्ययन तथा अनुसन्धानतर्फ जानु पर्दछ र राजनीतिज्ञहरूले पनि समग्र देशको भौगोलिक अवस्थाको प्रशासनिक विभाजन गर्दा इतिहास र भूगोलको अध्ययन गर्नु पर्दछ। मानव सभ्यताको विकासमा मानव बस्ती र भूगोलको प्रत्यक्ष प्रभाव पर्ने भएकाले यस लेखमा नवलपरासीको मानव भूगोलबारे अध्ययन गरिएको हो। मानव सभ्यताको प्रागैतिहासिक क्षेत्रमा नेपाली विविध भू-भागहरूले विशेष महत्त्व राखेको हुँदा त्यस क्षेत्रमा व्यापक अन्वेषण र उत्खनन नभएकाले त्यसबाट महत्त्वपूर्ण उपलब्धि र निष्कर्ष निकाल्ने कार्यमा नेपाल सरकारको सुदृष्टि पुगोस् भन्ने लेखकको धारणा रहेको छ।

सन्दर्भ सामग्री :**पुस्तकहरू :**

अधिकारी, बमबहादुर. (२०७६ वि.सं.) नवलपरासी जिल्लाको इतिहास र पर्यटनको भलक. काठमाडौं : स्वदेश प्रकाशन प्रा.लि.।

---, (२०७७ वि.सं.) सङ्घीय गणतान्त्रिक नेपालको प्रदेशीय प्रमुख विशेषताहरू. काठमाडौं : अच्छेराङ्क प्रकाशन।

---, (२०७५ वि.सं.) नेपालको बृहत् इतिहासको भलक. काठमाडौं : डिकुरा पब्लिकेसन।

कँडेल, नारायणप्रसाद. (२०६३ वि.सं.) सरल भौतिक भूगोल. काठमाडौं : रत्नपुस्तक भण्डार।

खनिया, प्रेम. (२०६८ वि.सं.) नेपालको भूगोल. काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।

जाँचबुझ केन्द्र, मेचीदेखि महाकाली, भाग-२, (२०३२ वि.सं.) काठमाडौं : श्री ५ महाराजधिराजको सञ्चार सचिवालय राजदरबार।

पाँडे, रामकुमार. (२०४२ वि.सं.) नेपाल परिचय, कीर्तिपुर : त्रि.वि. पृष्ठ, ९।

सुवेदी, राजाराम. (२०६० वि.सं.) कास्की राज्यको इतिहास. काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।

लेखहरू :

अधिकारी बमबहादुर.(२०६५ वि.सं.) “नवलपरासीको भूगोलमा मानव बस्ती” नवलपरासी सन्देश. काठमाडौं : नवलपरासी-काठमाडौं लोकतान्त्रिक समाज वर्ष- १. अंक- १. पृष्ठ. ५६-६७।

---, (२०६० वि.सं.) “मेरो संघर्षशील जीवनको रूपमा सामञ्जस्य वन” को पानाबाट, अप्रकाशित, पष्ठ. १०४।

---, (२०१८ ई.) “इन्ट्रोडक्सन टु मौलाकालिका टेम्पल, डेभ्लोपमेन्ट एन्ड एक्सपेन्सन : एन् हिस्टोरिक ओभरभ्यू” एड भेलोरेम. एन् इन्टरनेशनल पियर रिभ्यूड रिसर्च रेफर्ड क्वाटर्ली जर्नल. भोलुम भी. इस्यु ४. अक्टोबर-डिसेम्बर. पृष्ठ. १८-४४।

---, (२०६९ वि.सं.) “नवलपरासीको ऐतिहासिक महत्त्व” मोलुङ मञ्जरी. वर्ष ३. अंक १. बैशाख. पृष्ठ ३५-४४।

पाण्डे, लोकराज. (२०६५ वि.सं.) “नवलपरासी जिल्लाका विविध पक्षहरू” नवलपरासी सन्देश. काठमाडौं : नवलपरासी-काठमाडौं लोकतान्त्रिक समाज वर्ष- १. अंक- १. पृष्ठ. २३।

पत्रपत्रिकाहरू:

भा, चन्द्रकिशोर. (२९६८ वि.सं.) “रामग्रामको सन्देश : विविधतबीच समन्वय” कान्तिपुर दैनिक. आसार ९ गते विहिवार पृष्ठ. ७।

गोरखापत्र दैनिक, (२०७१ साल, वैशाख २६ गते शुक्रवार) वर्ष ११४, अङ्क ३, पृष्ठ, १ र ४।

द राइजिङ् नेपाल, २७ मार्च, १९८१, पृष्ठ, ७।

अन्तर्वार्ताहरू:

साविक प्रशौनी गा.वि.स. चोरमारा बजार निवासी हाल नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र सिनासमा कार्यरत बरिष्ठ अनुसन्धानविद् तथा नेपाल इतिहास संघका केन्द्रीय अध्यक्ष प्रा.डा. ज्ञानेन्द्र पौड्यालसँग मिति २०७७/१० ३० गते लिएको अन्तर्वार्ता।

त्रि.वि. त्रिचन्द्र ब.क्याम्पस नेपाली विषयका सहप्राध्यापक नवलपरासी निवासी श्री ध्रुवप्रसाद भट्टराईसँग मिति २०७७/८/१४ का दिन लिएको अन्तर्वार्ता।